

RAFAŁ ROSÓŁ
(Kraków)

GRECY I ICH BOGOWIE*

Trzy lata po ukazaniu się oryginału francuskiego na półki księgarskie trafiła polska wersja książki Louise Bruit Zaidman pt. *Grecy i ich bogowie* w przekładzie Beaty Spieralskiej. Książka ta prezentuje wierzenia i praktyki religijne Greków epoki klasycznej¹, aczkolwiek – jak można się spodziewać – niejednokrotnie przytaczane są także dane zarówno z okresu archaicznego, jak i z czasów późniejszych. Wykład składa się z siedmiu rozdziałów poświęconych różnym zagadnieniom. Są to:

1. „Życie rodzinne i religia domowa” – przyjmowanie nowych członków społeczności, tj. noworodka lub niewolnika, różne rytuały codzienne, praktyki gościnności, uroczystości we fratрии, zawieranie małżeństwa i pogrzeb; przy okazji omówione zostały Kronie i Gamelia;
2. „Święta wiejskie i uroczystości miejskie” – święta Dionizosa w Attyce, Panatenaje, Tesmoforie i Hiakintie oraz kwestia kultu obcych bóstw w Attyce: trackiej Bendis, egipskiej Izdydy i Afrodyty Uranii z Kition;
3. „Pytania do bogów” – przede wszystkim wyrocznia delficka z ekskursem o jej roli w ruchu kolonizacyjnym, krótki opis wyroczni Apollona w Didymie i Klaros, wyrocznia Zeusa w Dodonie;
4. „Miejsca uzdrowień i bogowie uzdrowiciele” – sanktuarium Asklepiosa w Epidauros, jego świątynia w Atenach oraz sanktuarium Amfiaraosa w Oropos;
5. „Po śmierci” – wyobrażenia Greków na temat życia pozagrobowego, misteria eleuzyńskie i misteria Kabirów i Sabazjosa;
6. „Straszeni bogowie: gniew i kara” – różne przykłady gniewu i kary bogów z literatury greckiej;
7. „Jak czcić bogów. Dary, ofiary, modlitwy” – ofiary krwawe i bezkrwawe, wota, prośby i modlitwy w świetle wybranych źródeł.

Wymienione zagadnienia omówione zostały na podstawie źródeł pisanych. Stanowią one niejako szkielet książki, wokół którego osnuta została narracja. Autorka przytacza w sumie około 120 dłuższych ustępów (czasem teksty w całości), zwykle stosując zasadę, że jeden ustęp wraz z komentarzem stanowi jeden podrozdział,

* L. Bruit Zaidman, *Grecy i ich bogowie*, przeł. B. Spieralska, Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, Warszawa 2008, 218 s.

¹ Por. podtytuł wydania francuskiego: *Pratiques et représentations religieuses dans la cité à l'époque classique*, który w polskiej wersji został pominięty.

na co w większości wskazują również ich tytuły². Bez wątpienia jednak krzywdzące byłoby nadanie tej publikacji miana „wyboru źródeł”, gdyż oprócz samych świadectw i komentarzy zawiera ona obszernie wstępy do poszczególnych zagadnień (także w postaci osobnych podrozdziałów) oraz – co istotne – zachowuje ciągłą narrację i stanowi zwartą całość.

Najwięcej świadectw pisanych pochodzi oczywiście z literatury greckiej. Można tu znaleźć wiele cytatów z Homera, Hezjoda i *Hymnów homeryckich*, a także z utworów Ksenofanesa, Pindara, Teokryta, Kallimacha, Herondasa i z *Antologii Palatyńskiej*. Częstokroć przytaczane są ustępy z tragedii Ajschylosa i – jeszcze częściej – Eurypidesa. Autorka stara się również uzyskać jak najwięcej informacji z komedii Arystofanesa, które poddaje wnikliwej krytyce. Pojawia się też wiele tekstów prozaicznych, mianowicie passusy z dzieł Herodota, Tukidydesa, Platona, Pauzanasza i Plutarcha, a ponadto Ksenofonta, Arystotelesa, Izajosa, Demostenesa (wraz z przypisywanymi mu mowami Apollodora), Strabona, Diodora Sycylijskiego, Atenajosa, Filochorosa, Diogenesa Laertiosa, Eliusza Arystydesa i Jamblicha. Przywołany został także traktat hipokratejski *O świętej chorobie* i *Ustrój Aten* Pseudo-Ksenofonta oraz scholia do Arystofanesa i Lukiana.

Louise Bruit Zaidman dużą wagę przywiązuje również do świadectw epigraficznych, które dostarczają nam wielu ważnych i interesujących informacji. Materiał zebrany przez autorkę jest dość obfity, co niezmiernie cieszy, ponieważ inskrypcje są z reguły mniej znane niż dane literackie i – co istotne – większość z nich dotychczas nie była przełożona na język polski. Warto zatem nieco bliżej się im przyjrzeć.

W pierwszym rozdziale natrafiamy na pochodzący z Dekelei dekret fratirii Demotionidów z 396/395 r. p.n.e.³ Nieco dalej cytowane jest prawo z Julis na wyspie Keos z końca V w. p.n.e., które określa normy dotyczące grzebania zmarłych⁴.

Rozdział traktujący o świętach otwiera natomiast ciekawe omówienie kalendarzy liturgicznych pochodzących z demów attyckich, przy czym autorka ogranicza się jedynie do przywołania kilku danych odnoszących się do kultu Dionizosa z kalendarza demu Erchia⁵. Pewne informacje z innych kalendarzy liturgicznych przywołane są ponadto przy okazji rozważań na temat ofiar⁶. W związku ze świętami przytoczone zostały cztery inskrypcje, spośród których trzy datowane są na drugą połowę IV w. p.n.e., mianowicie dekret w sprawie Panatenajów⁷, dekret demu Cholargos ustalający powinności *archusai* podczas Tesmoforiów⁸ i dekret zgromadzenia ateńskiego pozwalający na budowę świątyni dla Afrodyty Uranii z Kition⁹. Z roku 261/260 pochodzi natomiast dekret w sprawie kultu Bendis w Atenach i Pireusie¹⁰.

² Np. „Hierogamia królowej i boga (Apollodoros, *Przeciw Neajrze* 73 i 78)” (s. 50); „Cudowne uzdrowienie (Arystofanes, *Plutos* 727–746)” (s. 115).

³ S. 31–32. W książce omyłkowo pojawia się data 396–305 r. p.n.e.

⁴ S. 39–40.

⁵ S. 43–44.

⁶ S. 181–182.

⁷ S. 57–58.

⁸ S. 61–62.

⁹ S. 68–69.

¹⁰ S. 68.

Również w związku z wyroczniami przytoczono kilka świadectw epigraficznych. Pierwszym z nich jest dekret Ateńczyków z 352/351 r. p.n.e., w którym przedstawiono procedurę postępowania przy wysłaniu poselstwa do Delf¹¹. Z kolei przy okazji rozważań na temat sanktuarium w Dodonie został zacytowany dekret Seleukosa I z 288/287 r. p.n.e.¹² Szczególną uwagę przykuwają tabliczki ołowiane z Dodony, które pochodzą z okresu między VI a III w. p.n.e.¹³ Są to niewielkie płytki (2 x 5 cm), które zawierają pytania do wyroczni, a czasem nawet odpowiedź na odwrocie. Autorka przytacza treść pięciu z nich, zaznaczając, że w sumie zostało odkrytych około 1400 takich tabliczek, których pełne wydanie jest obecnie przygotowywane do publikacji przez greckich badaczy¹⁴.

Świadectwa epigraficzne stanowią również świetną ilustrację do rozważań nad miejscami uzdrowień. Jednym z nich jest znaleziona w Erytraj w Azji Mniejszej stela z hymnem ku czci Apollona, Asklepiosa i innych bogów-uzdrowicieli¹⁵. Z kolei w związku z sanktuarium w Epidauros przytoczono kilka ustępów ze stel z IV/III w. p.n.e., na których widnieją opowieści o różnych uzdrowieniach¹⁶. Autorka wspomina ponadto o istnieniu około 200 inskrypcji z sanktuarium Asklepiosa w Atenach z okresu między IV w. p.n.e. a IV w. n.e., lecz żadnej z nich nie przytacza¹⁷. Cytuje natomiast dwa teksty regulaminowe z IV w. p.n.e. odnoszące się do sanktuarium Amfiaraosa w Oropos¹⁸.

W ostatnich trzech rozdziałach znajdujemy teksty kolejnych, bardzo ciekawych inskrypcji. Przy omawianiu kwestii życia pozagrobowego autorka wspomina o złotych tabliczkach umieszczanych w grobach, przytaczając treść tabliczki, która została znaleziona w grobie pewnej kobiety z V/IV w. p.n.e. w Hipponion na południu Italii¹⁹. W związku natomiast z ofiarami ciekawy jest dekret zgromadzenia ateńskiego z 221/220 r. p.n.e., który nakazuje, aby zebrane w świątyni Herosa Lekarza złote i srebrne wota zostały przetopione na ojnochoe²⁰. Dalej znajdujemy inskrypcję z przysięgą mieszkańców Tery, którą sporządzono w IV w. p.n.e. w Cyrenie²¹.

W swoich rozważaniach Louise Bruit Zaidman w istocie koncentruje się na źródłach pisanych, czasami jednak odwołuje się również do danych archeologicznych. Tak na przykład czyni opisując świątynię w Didymie²². Ponadto omawia między innymi pewien relief z sanktuarium w Oropos²³, w innym zaś miejscu amforę

¹¹ S. 78.

¹² S. 90–91.

¹³ S. 95–96.

¹⁴ W tekście podano, że corpus przygotowuje A.-F. Christidis (s. 95), należy jednak zauważyć, że razem z nim nad tym ogromnym przedsięwzięciem pracują S. Dakanis i J. Vokotopoulou.

¹⁵ S. 101–102.

¹⁶ S. 105–108.

¹⁷ S. 110.

¹⁸ S. 112–114.

¹⁹ S. 139–140.

²⁰ S. 183.

²¹ S. 188–200.

²² S. 90–91.

²³ S. 115.

z Neapolu przedstawiająca Orestesa radzącego się wyroczni delfickiej²⁴. W sumie zamieszczono 23 czarno-białe ilustracje. Niestety nie podano przy nich datacji poszczególnych obiektów.

Co się tyczy narracji, należy podkreślić, że wszystkie wprowadzenia i komentarze są bardzo interesujące, a przy tym utrzymane na wysokim poziomie naukowym²⁵. Autorka na każdym kroku podaje szereg informacji, które pozwalają dobrze zrozumieć poruszane zagadnienia. Ewentualne zastrzeżenia może budzić traktowanie opowieści mitologicznych, które przeplatają się z faktami historycznymi. Tak na przykład odnosi się wrażenie, że autorka uważa za wiarygodne źródło przekazany przez Pauzanasza mit aitiologiczny dotyczący Orthiów w Sparcie²⁶. Z kolei z rozważań na temat świątyni Apollona w Delfach wynika, iż autorka jest przekonana, że faktycznie Posejdon był pierwotnie panem tamtejszej wyroczni²⁷. Czasami również można się spotkać z niezbyt wyraźną krytyką przytaczanych źródeł, jak w przypadku podanej przez Plutarcha informacji, że podczas święta Agrionii w Orchomenos kapłan Dionizosa zabił jedną z kobiet, która zgodnie z rytuałem przed nim uciekała²⁸.

Jeśli chodzi o polską wersję, w pierwszym rzędzie wypada wyrazić pełne uznanie dla tłumaczki, ponieważ jej rola nie ograniczała się jedynie do pracy z tekstem francuskim, lecz także przełożyła ona wiele źródeł bezpośrednio z greki. Niejednokrotnie można też natrafić na przypisy tłumaczki, ułatwiające – zwłaszcza czytelnikowi mniej zaawansowanemu – lepsze zrozumienie poruszanych zagadnień. Tekst czyta się gładko, czasem tylko zdarzają się drobne niedociągnięcia stylistyczne i błędy literowe²⁹.

²⁴ S. 73–74.

²⁵ Należy jednak mieć świadomość, że autorka oparła się głównie na pracach francuskojęzycznych. Na podstawie zestawienia bibliograficznego można stwierdzić, że w sumie ok. 70% stanowią prace francuskie, pozostałe zaś to przede wszystkim opracowania w języku angielskim, natomiast literatura w języku niemieckim i włoskim została wykorzystana jedynie w znikomym procencie. Stąd też zaskakuje brak wielu podstawowych prac z zakresu historii religii greckiej m.in. takich autorów, jak K. Kerényi lub M. P. Nilsson. A propos bibliografii, w polskim wydaniu uwzględniono przekłady książek przywołanych przez autorkę, tj. *Starożytne kultury misteryjne* W. Burkerta i *Czarny łowca* P. Vidal-Naqueta. Warto przy tym wspomnieć, że polskiego tłumaczenia doczekała się również książka *Mythe et religion en Grèce ancienne* J.-P. Vernanta (*Mit i religia w Grecji starożytnej*, przeł. K. Środa, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998).

²⁶ S. 170.

²⁷ S. 75.

²⁸ S. 151. Jeśli chodzi o uwagi szczegółowe, przede wszystkim razi pewna niefrasobliwość w odniesieniu do nazw miejscowych. Tak np. zamiast o bitwie pod Cheroneą czytamy o „bitwie pod Mantinę” (s. 69), gdzie indziej mowa o darach wysłanych przez Krezusa do Delos zamiast do Delf (s. 84). Zapewne również przez pomyłkę podano, że najslynniejsze wyrocznie znajdowały się w Delfach i Olimpii (s. 71), choć nie ulega wątpliwości, iż tę drugą sławą i autorytetem znacznie przewyższała wyrocznia w Dodonie.

²⁹ Niestety również w terminach i nazwach własnych, np. *demą* zamiast *demem* (s. 6), *Antysterie* zamiast *Antesterie* (s. 7), *appelaia* zamiast *apellaia* (s. 30), *pithoiga* zamiast *pithoigia* (s. 49 i 52), *Apollodos* zamiast *Apollodor* (s. 94), *Lysis* zamiast *Lusia* (s. 161), czy też *Harpokrates* zamiast *Harpokration* (s. 197).

Na koniec chciałbym kilka słów rzec o indeksie³⁰. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że został on sporządzony dosyć solidnie i że może być pomocnym narzędziem przy korzystaniu z książki. Zawiera on nie tylko nazwy własne, lecz także różne terminy, np. *adyton*, *ekphora*, *pelanos*, a ponadto tytuły utworów starożytnych, np. *Fedon*, *O naturze zwierząt* czy też *Zagadnienia biesiadne*. Indeks ten nie zasługuje jednak na pełne zaufanie, ponieważ ma poważne braki. Nie uwzględniono na przykład Didymy i Klaros, o których była mowa w rozdziale 3, a także Ejlejtji³¹, Apellesa³² lub Dariusza³³.

Oczywiście niedopracowanie indeksu i inne drobne niedociągnięcia tylko w nieznanym stopniu pomniejszają wartość książki Louise Bruit Zaidman. Należy podkreślić, że jest to praca niezwykle cenna i przydatna. W dużym stopniu uzupełnia ona literaturę przedmiotu dostępną w języku polskim i – co istotne – prezentuje aktualny stan wiedzy. Jej największą zaletą jest przedstawienie religii greckiej przez pryzmat posiadanych przez nas źródeł. Nie jest to zatem tylko prezentacja poglądów autorki na temat życia religijnego starożytnych Greków, lecz jednocześnie czytelnik otrzymuje obfity materiał pozwalający na samodzielne dociekania w tym zakresie.

ARGUMENTUM

Censura libri Ludovicae Bruit Zaidman, nuper a Beata Spieralska Polonice versi.

³⁰ S. 206–213.

³¹ S. 172.

³² S. 183.

³³ S. 123–124.